

RECENSIES

abten der vijf kloosters opgenomen. Want tot aan de vijftiende eeuw zijn de bronnen tamelijk schaars en de schrijver vergenoegt zich er doorgaans mee de voor ieder klooster bekende gegevens op een rij te zetten en te constateren dat daaruit geen samenhangend verhaal te brouwen is. Maar dat verlangen we van een echte geschiedschrijver nu juist wel. Pas in de vijftiende en vooral in de zestiende eeuw komt dat samenhangende verhaal, mede over de rol die de abten der kloosters in de jaren 1576-1594 op politiek gebied speelden; zij kozen voor de Staten-Generaal, vooral ook omdat de strijd voor religie en vaderland overschaduwd werd door het conflict tussen Stad en Ommelanden. De abten van Feldwerd, Rottum en Thesinge zijn zelfs naar Oost-Friesland uitgeweken. Hier kon de schrijver echter steunen op de werken van Formsma en Ros. Kerkelijke zaken hebben toch zijn grootste belangstelling, maar ook hier blijft hij angstig dicht bij zijn bronnen en plaatst de zaken misschien iets te weinig in ruimer verband. Vooral op politiek en zeker op sociaal-economisch gebied durft hij te weinig te interpreteren, als er geen voorstudies bestaan. Men mag van de gemiddelde lezer niet verwachten, dat de vermelding van een aantal uitspraken waarbij een Benediktijnerklooster betrokken is, voldoende is om hem een beeld te geven van de belangrijke economische positie der kloosters in de late middeleeuwen. Nuttig is Damens werk ongetwijfeld. We hebben hier alle gegevens bij elkaar, voorzien van alleszins betrouwbaar commentaar, met een respectabel aantal noten achterin en een uitvoerig register. We kunnen de schrijver dus complimenteren niet met een groots, maar wel met een degelijk boek.

H. P. H. Jansen

J. G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (Hollandse Studiën II; 2 dln, 's-Gravenhage-Haarlem, 1971, 525 blz. Ook verschenen als proefschrift Amsterdam, 1971).

In het voorjaar van 1971 verdedigde J. G. Kruisheer in het openbaar zijn dissertatie over de kanselarij der graven van Holland en haar voortbrengselen. Hij was hiertoe de aangevoerde man gezien zijn voorstudie over de kanselarij van graaf Dirk VII. Tevens had hij buiten dit tijdvak de registratie, opgezet door Pieter van Leiden, aan een grondig onderzoek onderworpen. Thans komt zijn studie hem te pas bij de uitgave van het nieuwe oorkondenboek van Holland en Zeeland, waar hij Koch bij terzijde staat.

De studie valt in twee stukken uiteen, die handzaam vorm hebben gekregen elk in een eigen deel. Het tweede deel bevat de bewijsstukken als bijlagen: de oorkonden in regestvorm, vergezeld van handige annotatie; voorbeelden van de geïdentificeerde handen en foto's van de zegels.

Ik maak een kleine kanttekening bij de annotatie van de zegels. Van type nr. 22, een tegenzegel van graaf Willem I, bevindt zich behalve de vermelde uit het jaar 1204 en 1206 nog een afdruk uit het jaar 1226 in het Rijksarchief te Utrecht. Het hangt daar aan een charter, dat uitgevaardigd heet te zijn door Hendrik, zoon van keizer Frederik II. Toen Heeringa, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, II, nr. 745, deze oorkonde afdruckte, heeft hij dit bevreedende feit wel waargenomen maar niet verwerkt in het *Corpus Sigillorum*.

Het eerste deel bevat de studie naar aanleiding van het in deel twee geëxposeerde materiaal. Dit bestaat uit oorkonden in origineel, afschriften daarvan of ook - in het voetspoor van Koch's oorkondenboek - oorkonden, die niet meer bestaan maar waarvan slechts een notitie over is. Voor deze zogenaamde *deperdita* heeft Kruisheer in ruime mate ge-

bruik weten te maken van de notities, zoals die voorkomen in de registers van de graven van Holland. Helaas heeft Koch dit niet zo grondig gedaan.

Deel één is op zijn beurt gesplitst in vier afdelingen. Voorop komt het onderzoek naar de uitwendige kenmerken van de oorkonden. Al dadelijk blijkt de degelijkheid van Kruisheer's onderzoek. Zo zou hij bijvoorbeeld zoals Prevenier gekozen kunnen hebben voor de identificatie der oorkonden op grond van het dictaat boven de onderkenning van de schrijfhand. Men kan aanvoeren, dat niet van alle oorkonden originelen voorhanden zijn of dat van sommige handen maar één voorbeeld aanwezig is. Dit neemt niet weg, dat de vorming van een groep oorkonden, die aantoonbaar van één en dezelfde schrijver afkomstig is, meteen de periode vastlegt, waarin hij geschreven heeft. Bovendien zou de minutieuze methode van Prevenier de wording van deze studie van Kruisheer danig in de weg hebben gestaan, wanneer men weet, dat Prevenier voor zijn behandeling van ca. 300 oorkonden van de graven van Vlaanderen over de tijd van vijftien jaar bijna 300 pagina's nodig heeft.

Kan ik dus deze voorkeur van Kruisheer delen, ik kan bovendien zijn groepen nog met een tweetal oorkonden vermeerderen, waarvan ik de originelen vond respectievelijk in het museum Meermanno-Westreenianum en in het Gemeentearchief van Den Briel. De eerste is geschreven door hand A, hoewel niet door hem gedictieerd. De andere is afkomstig van mr. Hendrik Allardsz., hand M, die evenmin de bewoording verzorgde. Bovendien was het zijn laatste bijdrage in de kanselarij.

Vervolgens gaat Kruisheer in de tweede afdeling over op de inwendige kenmerken. Met name stelt hij een beperkt gehouden onderzoek in naar dictaatkenmerken met een enkele bredere uitloop en een uitvoerig naar de jaartijl van de graven van Holland in het behandelde tijdvak. Deze was vanaf het tweede kwart van de dertiende eeuw zonder twijfel de paasstijl.

In de derde afdeling behandelt Kruisheer enige formele aspecten bij het ontstaan van de oorkonde. Tenslotte komt hij in zijn laatste hoofdstuk toe aan de organisatie, die in de titel voorop staat: de kanselarij. Kruisheer heeft zich genoodzaakt gezien de straffe omschrijving van dit begrip, afkomstig van goed georganiseerde instituten als de pauselijke kanselarij of die van de graven van Vlaanderen aan te passen. Deze kanselarijen vervaardigden praktisch alle oorkonden op naam van de uitvaardiger. Kruisheer stelt daarom voor, het vervaardigen van oorkonden te beschouwen als doel van de kanselarij, zonder dat deze hierin het alleenrecht genoot. Het lijkt mij dat nog een aspect besproken dient te worden. Hoe is het gesteld met het aantal personen, bezig met het maken van oorkonden, voordat er sprake kan zijn van een kanselarij? Mij dunkt minimaal twee, omdat anders correctie moeilijk zou zijn. Twee of meer schrijvers zijn aanwijsbaar vanaf graaf Dirk VII, zodat wij dan het recht gekregen zouden hebben te spreken van de kanselarij van de graven van Holland.

Zo is het werk van Kruisheer een grondige studie geworden van grondproblemen, die een ieder, die zich met het oorkondenmateriaal van de graven van Holland bezig houdt, onvermijdelijk op zijn weg ontmoet. Voor diegene is raadpleging van Kruisheer's studie gewenst en noodzakelijk.

J. C. Kort

RECENSIES

J. Mertens, *De laat-middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland* (Pro Civitate Historische Uitgaven, XXVII; Brussel, 1970). Ook uitgegeven onder iets gewijzigde titel *het Brugse Vrije* in plaats van *het Brugse platteland* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, Publicatie XXVIII; Gent - Leuven, 1970).

Dit werk is het resultaat van een studie over de landbouw in de omgeving van Brugge gedurende de periode van 1300-1500. Er zijn drie facetten, die een dergelijke studie belangrijk maken: 1e, de laat-middeleeuwse depressie, waardoor geheel West-Europa werd getroffen. In hoeverre leed het platteland om Brugge onder deze depressie; wanneer begon de economie achteruit te gaan en hoe lang duurde de economische recessie? 2e, vormen van intensieve landbouw kwamen gedurende de middeleeuwen het eerst op in het Rijnland bij Keulen en in Vlaanderen en Brabant, meestal in de nabijheid van de steden, de zogenaamde *Intensitätsinseln*. Was dit in de nabijheid van Brugge ook het geval; wat is hierover in de bronnen te vinden? Hoe reageerde een dergelijke nauw met de markteconomie verbonden landbouw op de economische depressie? 3e, welke reflectie van de achteruitgang van de stad Brugge vindt men op het omringende platteland?

De schrijver heeft de beide eerste vragen met behulp van het rijke archiefmateriaal uitvoerig en op bevredigende wijze kunnen beantwoorden. Aan de laatste vraag over de relatie tussen stad en platteland is weinig aandacht geschonken. Men mag verwachten, dat er een zekere wisselwerking heeft bestaan en de achteruitgang van Brugge zal naar alle waarschijnlijkheid toch een vrij ernstige invloed op het platteland hebben gehad.

Uit Mertens' onderzoek blijkt, dat de depressie zich al vóór 1350 aankondigt, maar dat de crises uit de tweede helft van de veertiende eeuw verantwoordelijk zijn voor de ernst en de langdurigheid van de depressie. Het dieptepunt werd pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw bereikt. De bloei keert zeer laat terug, in het tweede kwart van de zestiende eeuw, ongeveer dertig à veertig jaren later dan in Brabant.

Na 1350 werken de grote bedrijven vrij regelmatig met verliezen. De depressie leidt niet tot het ontstaan van *Wüstungen*, zoals in Engeland, Duitsland en Frankrijk, noch treden er belangrijke wijzingen in de bedrijfs grootte op. Bijna 50% van de bedrijven is kleiner dan 4,5 ha. en bijna 90% kleiner dan 22,5 ha. Voorts zijn er een klein aantal middelgrote en enkele zeer grote bedrijven; het grootste beslaat ong. 250 ha. De grote bedrijven behoren aan Brugse geestelijke instellingen. Van deze bedrijven zijn de boekhoudingen bewaard gebleven en zij verschaffen de meeste gegevens over de bedrijfsvoering. Hieruit heeft de auteur een belangrijk deel van het materiaal geput voor zijn onderzoek. Van één particulier bedrijf zijn aantekeningen bewaard gebleven: het memoriaal van Simon de Rikelike. Voor het niet-geestelijke bezit zijn de baljuwrekeningen en de confiscatierekeningen (1381-1384) na de Gentse opstand de voornaamste bronnen.

Ten gevolge van de schaarste aan bronnen is er over de kleine bedrijven veel minder bekend dan over het grootgrondbezit. Toch zijn juist in streken met intensieve landbouw de kleine bedrijven bijzonder belangrijk, omdat zij vaak handels- en industriegewassen produceren; dus geen graanbouw voor eigen consumptie, zoals dat in meer afgelegen streken het geval is. Voor de eigen consumptie moet op de markt gekocht worden. De auteur vermeldt, dat op de kleine bedrijven meekrap en vlas werd verbouwd. Op het probleem van de markteconomie wordt verder niet ingegaan.

Wat de uitoefening van het landbouwbedrijf betreft vindt men in deze studie een bevestiging van het bekende beeld van de intensieve landbouw: weinig braak, zware bemesting en aankoop van mest, wisselend grasland, veel verbouw van veevoer, vrij veel vee, vooral runderen, paarden gebruikt voor de trekkracht, zeer weinig ossen, verder zijn er